

Materijalni tragovi prapovijesnih kultura na području Hrvatskoga zagorja

Ozana Martinčić

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb

SAŽETAK: Članak donosi pregled glavnih nalazišta i spoznaja u proučavanju prapovijesnih razdoblja na području Hrvatskoga zagorja. Najstarije kamene izradevine, datirane u stariji paleolitik, iz Punikvi su kraj Ivanca, a na Hušnjakovu brijegu u Krapini i u špilji Vindiji otkriveni su ostatci vrste *Homo neanderthalensis* iz srednjega paleolitika. Iako postoje mnogobrojni slučajni nalazi kamenoga oruđa i oružja iz razdoblja neolitika, jedino istraživanja na području Budinščine upućuju na moguće postojanje neolitičkoga sojeničkoga naselja. Za poznavanje naseljenosti u eneolitiku važna su naselja lasinjske kulture na području Cerja Tužnoga i Cerja Novoga te nalazi keramike tipa Višnjica retz-gajarske kulture. Kraj ranoga i srednje brončano doba obilježeni su nalazištima skupine s litzenskom keramikom (Vindija, Velika pećina i dr.). Kasno brončano doba obilježila je kultura polja sa žarama kojoj pripadaju bogate ostave s oružjem, oruđem i nakitom. Iz istoga su razdoblja i mnoge visinske utvrde poput Židovskoga grada, Kuklja, Želimora, Staroga grada u Krapini i dr. Željeznom dobu pripadaju ostatci arhitekture te različitih keramičkih i metalnih predmeta otkriveni u Svetom Križu i svetištu Majke Božje Gorske u Loboru.

Ključne riječi: *Hrvatsko zagorje; prapovijest; paleolitik; neolitik; eneolitik; brončano doba; željezno doba*

Uvod

Hrvatsko zagorje kao zasebna zemljopisna i povijesna cjelina unutar sjeverozapadne Hrvatske, omeđeno rijekom Sutlom na zapadu, Maceljskim i Varaždinsko-topličkim gorjem na sjeveru, Kalničkim gorjem i Medvednicom na istoku i jugoistoku, te rijekom Savom na jugozapadu, svojim položajem i specifičnim morfološkim karakteristikama bilo je dovoljno izolirano da je kroz povijesna razdoblja uspjelo formirati vlastitost svojega života i stvaralačke fizionomije, ali je ujedno bilo i dovoljno povezano s alpskim, panonskim i mediteranskim regijama da bi bilo obuhvaćeno i čvrsto saživljeno s mnogim europskim povijesnim i kulturnim zbivanjima.

1. Povijest arheoloških istraživanja

Arheološko istraživanje i upoznavanje Hrvatskoga zagorja započelo je u drugoj polovici XIX. st. Prva istraživanja organizirao je 1879. tadašnji ravnatelj Narodnoga muzeja u Zagrebu Šime Ljubić. Tom je prigodom dozvolom Kraljevske zemaljske vlade proputovao Podravinom i Hrvatskim zagorjem (Ljubić 1880: 110–120). Djelatnost Arheološkoga odjela Narodnoga muzeja odvijala se uglavnom u okvirima samostalnih istraživanja koja su ubrzo poprimila obilježje sustavnih iskopavanja, poput primjerice na Horvatuvo ribnjaku u Budinščini (Ljubić 1885: 97–98)¹. To su razdoblje obilježila i mnogobrojna amaterska, pionirska istraživanja velikaša i ljubitelja starina, koji su sakupljali rijetke predmete prirodoslovnoga karaktera, stari novac, te posebice kamene izrađevine s raznih lokaliteta na cijelom području Zagorja.

U Maloj gori kraj Radoboja nađeno je u to vrijeme II tumula iz starijega željeznog doba. Prvo sondiranje obavio je Mijat Sabljar 1850., a iskopavanja su nastavili Jakob Franjo Tkalec 1850. i Emanuel von Graffenried 1860 (Špoljar 2014: 77–146). Među najvažnija istraživanja pripadaju i ona koja je od 1895. do 1905. proveo paleontolog i geolog Dragutin Gorjanović-Kramberger na Hušnjakovu brijegu u Krapini, a koja su dovela do otkrića jedne od najvećih i najbogatijih zbirki ostataka neandertalskoga pračovjeka u svijetu (Gorjanović-Kramberger 1899: 90–98; 1906: 59–277). Godine 1910. utemeljeno je Zemaljsko povjerenstvo za čuvanje umjetnih i historičkih spomenika u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, čime je pokrenuta djelatnost konzervatorske službe na terenu. Njegova osnovna zadaća bila je inventiranje, istraživanje i čuvanje spomenika kulture, što je provodilo u suradnji s Arheološkim odjelom Narodnoga muzeja u Zagrebu i njegovim ravnateljem Josipom Brunšmidom (Szabo 1912: 201–259). Godine 1911. započela su sustavna istraživanja kotareva Klanjec i Pregrada, koja je provodio konzervator Gjuro Szabo, tadašnji tajnik Povjerenstva u suradnji s arhitektom Martinom Pilarom, a nastavljena su sljedeće godine na području kotara Krapina i Zlatar (Szabo 1913–14: 103–204). Tada su popisani i objavljeni brojni pokretni i nepokretni nalazi iz prapovijesnoga, antičkoga i srednjovjekovnoga razdoblja.

Jednu od najvažnijih arheoloških studija na temelju vlastitih terenskih obilazaka izradio je slovenski arheolog Josip Klemenc², prikupivši dragocjene materijalne izvore pokretnih i nepokretnih nalaza s ovoga područja i objavio ih 1939. u djelu *Blatt Rogatec*. Na taj način oblikovan je prvi registar arheoloških nalazišta Hrvatsko-

¹ Šime Ljubić je na lokalitetu »Ribnjak« na imanju Petra Horvata u Budinščini iskopao sondu na četverokutnom umjetnom udubljenju, veličine 25 x 50 m s manjim otočićem, u kojoj je otkrio veću količinu drvenih kolčića i keramike. Pritom je pronađen rijedak ulomak linearnotrakaste keramike s analogijama među nalazima srodne keramike alföldskoga tipa u Mađarskoj, što ukazuje na kulturne veze toga dijela Zagorja s prostorima u Karpatskoj kotlini.

² Od 1922. do 1942. Josip Klemenc radio je u Arheološkom odjelu Narodnoga muzeja u Zagrebu.

ga zagorja s nizom dragocjenih topografskih podataka na priloženoj arheološkoj karti, pa je i danas važan vodič u pronalaženju novih arheoloških nalazišta i pojedinačnih nalaza.

Među prvim arheološkim nalazištima varaždinske regije koji su zaokupili pažnju istraživača je špilja Vindija, poznata u istraživačkim krugovima još od druge polovice XIX. st., koju je 1928. počeo iskopavati Stjepan Vuković, osnivač Prehistorijskoga odjela Gradskoga muzeja u Varaždinu (Vuković 1935: 73–80; 1949: 243–249). Vukovićeva istraživanja izvodila su se s prekidima sve do 1967., nastavljena su 1974. pod vodstvom Mirka Maleza i trajala su do 1986 (Malez 1978: 9–69). Drugo značajnije špiljsko nalazište je Velika pećina kraj Goranca u dolini Velika Sutinska. Iako je poznata još od kraja XIX. st. (Hirc 1889), prva manja sondažna istraživanja izveo je Vuković 1935., a sustavno se počela istraživati tek 1948. Radovi su trajali s prekidima sve do 1979 (Malez 1951: 118–129; 1967a: 7–67; 1974: 7–44).

U razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata arheološka istraživanja gotovo su potpuno zamrla u cijelom Zagorju, osim na varaždinskom području, gdje su se i dalje sustavno provodila, ponajviše zahvaljujući organiziranoj skrbi Gradskoga muzeja u Varaždinu. Uz već spomenuta istraživanja, izvedeni su i terenski radovi na paleolitičkim nalazištima Punikve kraj Ivanca (Vuković 1962–63b: 23–30), u špilji Vilenici kraj Novoga Marofa (Vuković 1962–63a: 5–22) i na sedrenim stijenama u zapadnom dijelu Varaždinskih Toplica (Vuković 1957b: 119–129).

Ksenija Vinski-Gasparini objavila je 1973. knjigu *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, u kojoj su popisani mnogobrojni slučajni nalazi iz kasnoga brončanog doba, osobito dobro zastupljenoga u Zagorju. Godine 1987. Institut za arheologiju u Zagrebu pokrenuo je istraživanja kasnobrončanodobnoga visinskog naselja Špičak u Bojačnom (Pavišić 1993: 171–188; 2011: 135–144), a Muzej Brdovec započeo je s istraživanjima stariježeljeznodobnoga naselja i nekropole u Svetom Križu kraj Marije Gorice (Crnković i Škoberne 2003: 221–228). *Registar arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske*, objavljen 1990.,³ nudi popis svih poznatih lokaliteta u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i važan je priručnik i vodič za daljnja istraživanja toga područja. Obradeno je razdoblje od paleolitika do provale Osmanlija u ova područja početkom XVI. st., a za svako od razdoblja dana je zasebna karta nalazišta. Odsjek za arheologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, pod vodstvom Krešimira Filipeca, od 1990-ih usmjerio se na istraživanja u istočnom dijelu Krapinsko-zagorske županije. Sustavno se obilazi teren, otkrivaju se nova te revaloriziraju stara nalazišta, a pokrenuta su opsežna istraživanja u svetištu Majke Božje Gorske u Loboru (Filipec 1999: 88–93; 2002; 2008).

³ Drugo dopunjeno izdanje *Registra arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske* objavljeno je u Varaždinu 1997.

2. Pregled nalazišta

2.1. Paleolitik

Od svih područja jugoistočne Europe za istraživanje paleontologije i paleolitičkih materijalnih kultura, svjetskoj znanosti najviše je dosad pružilo upravo područje Hrvatskoga zagorja. Taj predio bio je za vrijeme pojedinih klimatskih faza pleistocena povoljan za boravak danas već izumrlih životinja (vunastoga nosoroga, mamuta, špiljskoga medvjeda, hijene, lava, bizona, jelena i dr.), a kako se ondje nalaze i brojna prirodna skloništa u obliku špilja i polušpilja, bilo je omogućeno vrlo aktivno lovačko djelovanje paleolitičkih lovaca. Vrlo povoljni klimatski, faunistički i vegetacijski odnosi, koji su gotovo tijekom cijeloga pleistocena bili prisutni na području Hrvatskoga zagorja, postojali su zbog toga što se taj kraj u to vrijeme nalazio nešto podalje od alpskoga ledenog pokrova. Takvi naročito pogodni ekološki i klimatski uvjeti omogućavali su kontinuirano naseljavanje još od najstarijega paleolitika. Hrvatsko zagorje predstavljalo je prirodnu ekumenu paleolitičkih lovaca kroz cijeli pleistocen. Ondje je kolijevka paleolitika, ne samo u Hrvatskoj, već i na cijelom području jugoistočne Europe (Malez 1978: 9–69).

Najstarijoj fazi paleolitičkoga naseljavanja širega istočnoalpskog područja pripadaju nalazi iz Punikava kraj Ivanca (Vuković 1962–63b: 23–30). Kamene izrađevine (glomazni sjekači, ručni klinovi, grebala), otkrivene u tom naselju na otvorenom, među najstarijim su kamenim rukotvorinama otkrivenima do danas na području Hrvatske, no nepostojanje stratigrafije onemogućava čvršću dataciju nalazišta, osim one temeljene na tipološkim karakteristikama nalaza. S obzirom na to da su najzasupljeniji vrlo arhaični oblici oruđa, pretpostavlja se da je život ondje bio najintenzivniji u razdoblju starijega, možda i srednjega stupnja acheuléenske kulture. Posebno se ističe lijepo obrađen primjerak ručnoga klina ovalna oblika, izrađen od kremena i jače patiniran. Nalazište je vrlo značajno u europskim razmjerima, a povezuje se s čovjekom vrste *Homo heidelbergensis*, odnosno vrstom arhaični *Homo sapiens*. Istom paleolitičkom kulturnom stupnju pripadaju i kremene izrađevine otkrivene na nalazištu na otvorenom u blizini Golubovca (Malez 1967b: 255–284).

Nalazište u Krapini, smješteno na istočnoj padini Hušnjakova brijega, tridesetak metara iznad rječice Krapinice, otkriveno u razdoblju kad je znanost tek nagađala moguće postojanje drevnih ljudskih predaka, svojim je iznimnim bogatstvom nalaza te najvećim obitavalištem neandertalskoga pračovjeka do danas ostalo nenadmašno vrelo suvremenih znanstvenih informacija (Radović 1988; Janković 2004: 177–196). Prvo je otkriveno paleolitičko nalazište u Hrvatskoj, a i na cijelom području jugoistočno od Alpa, a njegovim otkrićem započelo je istraživanje paleolitika u ovom dijelu Europe. Paleontološka vrijednost nalazišta utvrđena je još 1895., kada su u talozinama rahloga, trošnog pijeska, koji su stanovnici Krapine iskopavali za različite

Slika 1. Punikve, kamene izrađevine, acheuléenska kultura

građevinske namjene, mjesni znatizeljnici Kasimir Semenčić i učitelj Josip Rehorić otkrili neobične kosti, koje su potom poslali u Geološko-paleontološki odjel Narodnoga muzeja u Zagrebu na pobliže određenje. Gorjanović je nalaze odredio kao ostatke izumrlih, diluvijalnih životinja – pragoveda i nosoroga, što su mu bile poznate s drugih nalazišta u Hrvatskoj. Pri geološkom kartiranju šire okolice Hrvatskoga zagorja, 1899. svratio je na nalazište te u stratigrafskom slijedu taložina pijeska raspознаo ljudski zub, izrađevine paleolitičkoga čovjeka, ostatke ognjišta, spaljene kosti diluvijalnih životinja i druge tragove prapovijesnoga ljudskog staništa (Gorjanović-Kramberger 1899: 90–98). Tijekom opsežnih šestogodišnjih iskopavanja nađeno je oko devet stotina ljudskih kostiju, koje pripadaju fosilnim ostacima više desetaka osoba različita spola i životne dobi od dvije do 30 godina. Za razliku od drugih neandertalskih nalazišta, u Krapini su iskopani gotovo svi anatomske dijelovi ljudskih kostura, pa i koščice posve delikatne građe. U slijedu naslaga nalazišta debljine 8 m, nađeni su i mnogobrojni fosilni ostatci špiljskoga medvjeda, vuka, losa, golemoga jelena, toplodobnoga nosoroga, divljega goveda i drugih diluvijalnih životinja. Materijalne kulture neandertalca, kao što je već ustvrdio Gorjanović, pripadaju moustérienskoj kulturi srednjega paleolitika (Gorjanović-Kramberger 1906: 59–277). Kamene izrađevine toga nalazišta, po suvremenoj tipološkoj analizi Simeka i Smitha (1997: 561–575), pripadaju u strugalima bogato zastupljenom moustérienu tipa charente. Starost krapinskih nalaza procjenjuje se na približno 120 000 do 130 000 godina prije sadašnjosti⁴ (Rink i suradnici 1995: 24), što ih svrstava u vrijeme posljednjega velikog interglacijala između oledbi u Rissu i Würmu. Premda su u gornjim slojevima taložene zamjetne izrađevine raznolikijega petrografskeg sastava, sirovinski ma-

⁴ Prije sadašnjosti oznaka je koja se dodaje apsolutnim datumima dobivenima mjerenjima uz pomoć različitih modernih fizikalnih ili kemijskih metoda. Kao godina sadašnjosti dogovorno se uzima 1950.

Slika 2. Hušnjakov brijeg, nalazište tijekom istraživanja 1900.

terijal posve je mjesnoga podrijetla i potječe od oblutaka što su ih na nalazište donijele bujice Krapinice⁵.

Uz Krapinu, najvažnije hrvatsko paleoantropološko nalazište je špilja Vindija kraj sela Donja Voća sjeverno od Ivanca. U literaturi se prvi put spominje polovicom XIX. st. u raspravi Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, koji njezino ime izvodi od rimskoga naziva Vindurija za naselje što se nalazilo na području današnje Donje Voće. Dragutin Hirc u knjizi *Prirodni zemljopis Hrvatske* (1905) daje opis špilje, navodeći da je u njoj kopao, kao i mnogi posjetitelji prije njega, te da je pronašao ljudske i životinjske kosti, ulomke keramike i druge nalaze. U pismu Hinku Blumscheinu 1926. Gorjanović piše da je posjetio Vindiju, uočio prekopano tlo, našao tek nekoliko ulomaka keramike te je izrazio sumnju u postojanje još nedirnutih slojeva u špilji. Iskopavanja špilje i predšpiljskoga terena obavljao je od 1928. Vuković više od 30 godina (Vuković 1935: 73–80; 1949: 243–249). Od 1974. do 1986. sustavna istraživanja nastavio je izvoditi Zavod za paleontologiju i geologiju kvartara JAZU pod vodstvom Maleza (Malez 1978: 9–69).

U fauni pleistocenskih slojeva prevladava špiljski medvjed, što znači da je špilja često bila brlog, a tek povremeno stanište čovjeka, o čem svjedoče ostatci materijalnih kultura. Uz srednjopaleolitičku moustériensku kulturu, utvrđeno je više kultura mlađega paleolitika (aurignacien, épigravettien, možda i olschewien), keramika iz više prapovijesnih razdoblja te nalazi iz antičkoga i ranosrednjovjekovnoga razdoblja.

U sloju D pronađeni su nalazi anatomske suvremenoga čovjeka. Najveća je pozornost znanstvenika pridana ostacima vindijskih neandertalaca, koji sadržavaju određena anatomska obilježja suvremene morfologije. Najviše ostataka neandertalskoga čovjeka pronađeno je u sloju G3 zajedno s nalazima moustérienske kulture, a

⁵ Sirovinski materijal najviše čine razni tufovi, potom silificirane stijene i rožnjaci.

posebno je zanimljiv sloj G1, u kojem su pronađeni ostatci neandertalaca s koštanim izrađevinama iz ranoga mlađeg paleolitika. Zbog karakterističnoga šiljka s rascijepljenom bazom i više njih s punom bazom, kultura sloja G1 Vindije više je puta pripisivana aurignacieniu ili olschewieniu, premda među kamenim izrađevinama prevladavaju one moustérienskih karakteristika (strugala, nazupci). Pouzdano se zna da su neandertalci izrađivali jednostavne koštane šiljke, a nalaz šiljaka s rascijepljenom i punom bazom (kakve su koristili rani suvremeni ljudi u mlađem paleolitiku), zajedno s neandertalskim kostima, dao je povoda za mnoga znanstvena sukobljavanja i rasprave. Postoji mogućnost da je razlog tomu miješanje materijala iz različitih slojeva uzrokovano krioturbacijama⁶ ili bioturbacijama⁷. No isto tako postoji i jaka evidencija koja upućuje na stvarnu asocijaciju tih šiljaka i ostataka neandertalaca u sloju G1. Posljednjim analizama tehnikom ultrafiltracije uzorka, utvrđena je starost vindijskih neandertalaca oko 32 000–33 000 godina prije sadašnjosti (Higham i suradnici 2006: 553–557), što upućuje na postupan proces zamjene neandertalske morfologije modernom koji je, popraćen raznim populacijskim procesima, išao od istoka prema zapadu, započevši u donjem Podunavlju prije približno 35 000 godina, a završivši na Pirinejskom poluotoku prije približno 30 000 godina (Karavanić 2006: 286–287; Karavanić i Janković 2006: 21–54.).

Slika 3. Špilja Vindija

Velika pećina smještena je između Krapine i Vindije, nedaleko od Goranca na Ravnoj gori. Nalazište je jedno od rijetkih u Europi na kojemu se pojavljuje kontinuiran redosljed pleistocenskih naslaga od riss-würmskoga međuledenoga doba do holocena s paleolitičkim materijalnim kulturama s mnoštvom kamenih izrađevina, sve

⁶ Krioturbacije su strukturne promjene i poremećaji u tlu nastali kao posljedica uzastopnoga smržavanja i odleđivanja.

⁷ Bioturbacije su strukturne promjene i poremećaji u tlu nastali kao posljedica djelovanja korijenja biljaka, jazbinskih životinja i drugih organizama.

od moustériena do mezolitika. Najgornji humusni kompleks naslaga iz holocena sadržava nalaze iz neolitika, eneolitika, brončanoga i željeznoga doba (Malez 1967a: 7–67; 1967b: 255–284).

Jedan od najpoznatijih nalaza čeona je kost otkrivena u sloju J. Kako je taj sloj neposredno ispod sloja I, koji je radiokarbonskom analizom bio datiran na oko 33 850 godina prije sadašnjosti (Vogel i Waterbolk 1972: 6–110), tako se i za čeonu kost pretpostavlja da je stara više od 33 000 godina prije sadašnjosti. Malez je kost pripisivao neandertalcu (Malez 1965: 309–324; 1967: 7–67), dok ju je Fred Smith (1976: 127–134) smatrao u osnovi anatomski modernom, a kao moguće objašnjenje neandertalskih odlika dopuštao je genetsko naslijeđe od ranijih populacija. Time je taj nalaz u znanstvenim raspravama pripao jednom od najranijih anatomski modernih Europljana i bio je važan u raspravama o mjestu neandertalca unutar rodoslovlja anatomski modernoga čovjeka. Međutim datiranje provedeno radiokarbonskom metodom s akceleratorom na uzorku uzetom iz same kosti pokazalo je starost od oko 5045 (nekalibriranih) godina prije sadašnjosti (Smith i suradnici 1999: 12281–12286), čime je dokazano da je riječ o holocenskom čovjeku, a ne ranom anatomski modernom Europljaninu. Kako gornji slojevi špilje sadržavaju eneolitičku keramiku i mnogobrojne ljudske kosti, frontalna kost očito pripada čovjeku iz eneolitika (Karavanić i Janković 2006: 21–54).

Moustérienska kultura prisutna je i u više manjih špilja formiranih u vapnenačkoj sedri kraj Varaždinskih Toplica. Ondje su nađeni fosilni ostatci špiljskoga medvjeda te više kamenih izradovina (Vuković 1957b: 119–129).

Tragovi mlađega paleolitika otkriveni su u Severovu kamenolomu u Vuglovu kraj Ivanca. Uz kosti špiljskoga medvjeda i jelena, u špilji je otkriveno više koštanih šiljaka, vjerojatno gravettienke kulture, koji su ležali oko manjega ognjišta (Malez 1978: 9–69). Danas je nalazište posve uništeno, a predmeti su s vremenom nestali.

Slika 4. Velika pećina

Mladi paleolitik registriran je i u špilji Vilenici kraj Novoga Marofa. U njezinim pleistocenskim naslagama otkriveni su, uz ostatke špiljskoga medvjeda i jelena, kameni i koštani predmeti te tragovi ognjišta. Ondje je vjerojatno zastupljena aurignacijska kultura (Malez 1978: 9–69).

2.2. Neolitik

Za razdoblje neolitika (od 5000. do 3500. pr. Kr.) karakteristične su određene pojave vezane uz sjedilački način života, ekonomiku prapovijesnih zajednica (zemljoradnja, stočarstvo i domestikacija životinja), nove pojave u materijalnoj kulturi (lončarstvo, polirane kamene izrađevine) te nove manifestacije duhovne kulture. Dok su neolitske kulture na širem području sjeverozapadne Hrvatske u glavnim crtama definirane, za Hrvatsko zagorje to nije slučaj. To je naime najslabije poznato prapovijesno razdoblje na tom području.

Neolitik je u Zagorju posvjedočen mnogobrojnim primjercima glačanoga kamenog oruđa i oružja (sjekire, batovi), mahom slučajnih nalaza otkrivenih krajem XIX. i početkom XX. st. Najveća koncentracija nalazišta grupirana je oko centralnih rudnih ležišta kao što su Ivanec, Konjščina, Budinščina, Golubovec i ostali, u središtu planinskoga masiva Ivančice, građene od škriljevaca i eruptivnih stijena mezozojskih naslaga. Upravo zbog poklapanja mjesta rasprostiranja navedenih nalaza s položajem rasprostiranja rudnih ležišta, pretpostavlja se da su ondje nastali najstariji radionički centri za izradu kamenoga oruđa i oružja (Pavišić 1990: 5–12).

U srednjem neolitu prostor Hrvatskoga zagorja, zajedno s Moslavinom, Prigorjem i bjelovarskim krajem, najvjerojatnije je bio uključen u tzv. linearnotrakasti kulturni kompleks, manifestaciju jedne tipično srednjoeuropske kulturne grupacije. Na prirodnim uzvišenjima u blizini vodotoka nastaju prva naselja jamsko-zemuničkoga ustroja populacije koja poznaje izradu keramike ukrašene urezanim trakama, odnosno cijepani litički materijal, te polirane kamene kalupaste klinove i plosnate sjekirice. Istraživanja na području Budinščine koja je krajem XIX. st. proveo Šime Ljubić (Ljubić 1885: 97–98) upućuju na moguće postojanje sojeničkoga naselja iz toga razdoblja, a sačuvani ulomak keramičke posude s toga lokaliteta neizravan je dokaz o postojanju linearnotrakaste kulture (Dimitrijević 1961: 8–9).

2.3. Eneolitik

Potkraj neolitika i početkom eneolitika dogodile su se na širem prostoru Karpatske kotline bitne promjene koje se dovode u vezu s velikom indoeuropskom seobom. Ogladaju se u novim spoznajama, utemeljenima na uporabi kovina (bakra i zlata), jačanju patrijarhalnoga ustroja društva, intenziviranju stočarstva, kao i pojavi novih

oblika keramike. Usporedo s migracijama Indoeuropljana oblikuju se i kulture nastale autohtonom evolucijom.

Cjelokupno područje Hrvatskoga zagorja tijekom ranoga i srednjega eneolitika (od 3500. do 3300. pr. Kr.) u znaku je lasinjske kulture koja se razvila na podlozi neolitskih kultura (kasne sopotske i lendelske). Premda već eneolitska, lasinjska je kultura ostala vjerna tradicijama kasnoga neolitika. Populacija nositelja te kulture birala je blago brežuljkasti teren koji je osiguravao blizinu vode i uvjete za gusto naseljavanje. Život se organizirao unutar manjih jednoslojnih ruralnih naselja otvorena tipa u jamsko-zemuničkim objektima. Obilje keramičkih izrađevina raznolikih oblika i namjene, ukrašenih bogatom ornamentikom izvedenom urezivanjem, plastičnim aplikacijama i bojom, dopunjuje idolooplastika, kao i koštane i kamene izrađevine (Dimitrijević, 1979: 137–183) Najvažnija nalazišta lasinjske kulture na području Zagorja nalaze se na brežuljcima Krč kraj Cerja Tužnog i Draguševac kraj Cerja Novog. Osim više ulomaka keramike, na Krču su otkrivene dvije jame četverokutna oblika, a na Draguševcu podnica kuće pravokutna oblika s ostatcima stupova, po presjeku kojih se moglo zaključiti da su bili koso postavljeni i da su tvorili konstrukciju krova na dvije vode (Vuković 1954: 135–141).

Istočnoalpskom krugu pridružena je tijekom eneolitika i retz-gajarska kultura (od 3400. do 2600. pr. Kr.), pripadnici koje preferiraju brdovit i brežuljkast krajobraz, ali i nizinske predjele. Premda su neki istraživači smatrali da se radilo o nomadskoj populaciji (koja se kretala bregovitim rubovima Panonske nizine), otkrića dugotrajnih naselja, osobito sojeničkih, opovrgavaju tu tezu. Uz stočarstvo i lov, bavili su se i poljodjelstvom, ali i dobivanjem i obradom metala. Temeljem određenih stilskih i tipoloških razlika moguće je izdvojiti nekoliko regionalnih tipova, a na području Hrvatske i Slovenije dvije: Kevderc-Hrnjevac (špilja Kevderc kraj Škofje Loke i Hrnjevac kraj Kutjeva) i Višnjica tip (Velika pećina kraj Višnjice). Osim u Velikoj pećini, keramika retz-gajarske kulture otkrivena je i u Vindiji, gdje je taj materijal pronađen zajedno s litzenskom keramikom (Vuković 1957a: 32–47). Tijekom kasnijih

Slika 5. Glinena posuda, višnjički tip retz-gajarske kulture, Velika pećina

istraživanja špilje, koja je vodio Malez, sakupljeno je još nešto nalaza te kulture. Lijepe primjerci inkrustirane keramike potječu iz gornjega dijela taložine b u Velikoj pećini (Malez 1967a: 7–67), a osim nje pronađeno je i nešto osteološkoga materijala – šiljaka i perla. Osnovno obilježje keramike višnjičkoga tipa temelji se na dojmljivom vizualnom efektu ostvarenom bogatom inkrustiranim dekoracijom na tamnoj zagašitoj podlozi. Ukrašavanje se izvodilo tehnikama brazdastoga urezivanja, rovašenja te ubadanja, kojima su se izvodile i popunjavale zone geometrijskih oblika.

2.4. Brončano doba

Tijekom brončanoga doba dolazi do niza promjena u svakodnevnome životu. Glavne su djelatnosti stočarstvo i ratarstvo. Izum i primjena plugova, koje su obično vukli volovi, znatno je utjecao na proizvodnju hrane. Iskorištavanje rudnih bogatstava utjecalo je na razvoj kovinske proizvodnje, obrta, trgovine, umjetničkih ostvarenja u graditeljstvu, slikarstvu i umjetničkom obrtu te na niz promjena u strukturi življenja dotadašnjih društvenih zajednica. Cirkulacija mnogobrojnih tipova predmeta na širem prostoru srednje Europe upućuje na razdoblje razvijenih komunikacija, trgovine i razmjene.

Kraj ranoga (od 1800. do 1600. pr. Kr.) i srednje brončano doba (od 1600. do 1300. pr. Kr.) u Hrvatskome zagorju obilježeno je nalazištima zemljoradničko-stočarske populacije koja je, na temelju ukrašavanja keramike otiskivanjem sukane uzice, štapića omotanog niti ili pak nazubljena kotačića u još nepečenu glinu, nazvana skupina s litzenskom keramikom⁸. Raširila se u istočnoj Austriji i mađarskoj Transdanubiji, gdje se smatra samostalnom kulturnom pojavom, potom u Slovačkoj, Sloveniji, Hrvatskoj, u srednjoj i istočnoj Bosni, Hercegovini, na istočnoj jadranskoj obali i u njezinu zaleđu. Ta je skupina na području Zagorja registrirana većim brojem keramike u Vindiji, Velikoj pećini (Šimek 1983: 145–166), Pavlovoj pećini (Šošić i Kalafatić 2004: 203–206), te na položaju svetišta Majke Božje Gorske u Loboru (Filipec 2008a: 58).

Kultura grobnih humaka srednjobrončanodobni je kulturni kompleks (od 1600. do 1400. pr. Kr.) raširen na velikom području od Porajnja do Karpatske kotline. Kulture u njenu sastavu razlikuju se s obzirom na ishodišno područje gdje su nastale, što je imalo utjecaj na keramičku proizvodnju, a zajednički su im istovrsnost brončanih proizvoda kao osnovni civilizacijski doseg onoga doba te običaj podizanja zemljanih ili kamenih humaka iznad grobova pokojnikâ. Na području Zagorja ta je kultura posvjedočena na mjestu svetišta Majke Božje Gorske u Loboru (Filipec 2008a: 58).

⁸ Litzenska keramika nazvana je po njemačkoj riječi *Litze*, što znači vrpca.

Kasno brončano doba obilježila je kultura polja sa žarama (od 1300. do oko 750. pr. Kr.), nastala na prostoru Podunavlja, jugoistočnih Alpa i južnog Balkana, odakle se širila i po srednjoj Europi, sve do njezina zapadnoga ruba. Obilježava ju obred spaljivanja pokojnika i pohranjivanja pepela u žare, koje su se potom ukapale u zemljane rake unutar prostranih grobljâ. Iz toga razdoblja potječu bogate ostave (brončani predmeti zakopani u zemlju) koje potvrđuju postojanje razvijene metalurgije i ljevačke djelatnosti. Pronađene su krajem XIX. i početkom XX. st. u Budinšćini (220 komada), Donjoj Poljani (4 komada), Kamenoj Gorici (10 komada), Miljani (48 komada), Pokojcu (50 komada) i Nemškom gradecu (10 komada) u Topličici te Podrutama (30 komada). Inventar ostava na prostorima sjeverozapadne Hrvatske tijekom starije faze II. upućuje na uspon i puni cvat kulture polja sa žarama, koja tijekom mlade faze III. sve više opada. Inventar brončanih nalaza iz starije faze vezan je uz tradiciju izrade cijeloga niza predmeta iz srednjega brončanog doba, poput mačeva s punom kovinskom drškom, mačeva s drškom u obliku jezička – slavonskoga tipa, te bodeža tipa Poljanci – Gornja Vrba. U ostavama su prisutni različiti oblici zaštitne opreme ratnika kao što su šljemovi u obliku kalote ili ukrašeni krestom, štيتovi, knemide s oputama, velike ukrasne ploče s trnom na sredini ili plamenasta koplja. Među uporabnim predmetima pojavljuju se noževi s pločicom za nasad, šuplje sjekire s ukrasom u obliku slova i sjekire sa zaliscima. Od muškoga toaletnog pribora javljaju se četvrtaste britve ili britve tipa »X«. U većini ostava prisutan je i nakit – ogrlice, masivne narukvice, glatke ili ukrašene motivom girlandi, te vrlo često fibule od tanke brončane žice, osobito one u obliku violinskoga gudala (Vinski-Gasparini 1973: 77–81; Pavišić 2007: 8–24).

Kasnom brončanom dobu pripadaju visinske utvrde, koje uz ostave svjedoče o nemirnu vremenu u kojemu su ratovi bili česti i u kojemu je postojala vojna aristokracija. Jedno od najbolje istraženih nalazišta visinsko je naselje Špičak u Bojačnome, smješteno na obroncima Koštrunova brega. Sastoji se od dviju gradina (na nižem položaju manja, tzv. gradina I, i na višem položaju, na 493 m nadmorske visine, veća, tzv. gradina II), odvojenih blagim prijevojem. Oko cijele gradine I podignut je suhozidni bedem, dok je gradina II, također utvrđena bedemom na zapadnoj i južnoj strani, vjerojatno imala funkciju akropole. Otkriveno je mnoštvo keramike te utvrđeno više ostataka različitih stambenih građevina (Pavišić 1993: 171–188; 2011: 135–144). Život u kasnom brončanom dobu nastavio se i na položaju svetišta Majke Božje Gorske u Loboru, gdje je zamijećena veća građevinska aktivnost u tom razdoblju. Tada su ondje izgrađeni i prvi bedemi (Filipec 2008a: 58). U Zagorju se nalaze i mnoge druge visinske utvrde, mahom ponovno naseljene u kasnoj antici i srednjem vijeku, poput Židovskoga grada u Krapinskoj Podgori (Klaić 1908–09: 1–82), Kuklja u Donjoj Višnjici (Šimek 1998: 455–475), Želimora kraj Bednje (Registar 1997: 97), Gradinovca kraj Zlatara (Filipec 2008b: 10), Staroga grada u Krapini, Kamenoga Vrha – Gaveznicu, Židovine kraj Zlatara, Kamenjaka u Donjoj Stubici (Pavišić 2007:

Slika 6. Nalazište Špičak

8–24), Lonje – Matušina kraj Novoga Marofa (Šimek 2012: 163–170) i dr. Po brojnosti i geografskoj raširenosti visinskih utvrda, naselja, ostava i slučajnih nalaza, može se zaključiti da je u nemirnim vremenima kasnoga brončanog doba zaklonjeno područje Hrvatskoga zagorja bilo gusto naseljeno i jedno od središta intenzivnije metalurške djelatnosti.

2.5. Željezno doba

Sredinom VIII. st. pr. Kr. Europu zahvaćaju nemiri, popraćeni i etničkim pomicanjima kojih su uzrokom bili prodori konjaničkoga naroda Kimerijaca sa sjevernih obala Crnoga mora na područja Transilvanije, Panonije, sve do istočnoalpskoga prostora i sjevernih dijelova Apeninskoga poluotoka. U velikim pomicanjima uz Kimerijce sudjelovali su Tračani i Skiti, a istodobno dolazi i do kretanja ilirskoga stanovništva sa središnjega balkanskog teritorija prema međurječju Drave i Save, kao i do migracija iz istočnoalpskoga područja spram savsko-dravskoga međurječja. Sva ta strujanja, formiranje novih oblika materijalne kulture, u velikoj mjeri zasnovane na naglu razvoju rudarstva i metalurgije, sve veća socijalna diferencijacija, kao i nove manifestacije u duhovnoj kulturi, u sjevernoj Hrvatskoj najjasnije izražene pojavom tumula, dovode do formiranja nove kulture. Iako je autohtono stanovništvo na europskom području vrlo brzo asimiralo taj strani etnikon, njegova je materijalna kultura, uz ostale već spomenute nove pojave, označila početak novoga razdoblja, u kojem je od kraja VIII. do IV. st. pr. Kr. cvala kultura starijega željeznog (halštatskoga) doba (Šimek 1983: 145–166).

Tragovi te kulture prisutni su na nekoliko nalazišta na području Hrvatskoga zagorja. U Podstenju (Podstienje) u podnožju Strahinjščice, sjeveroistočno od Radoboja otkrivena je nekropola pod tumulima iz kasnohalštatskoga razdoblja. Prva isko-

pavanja vodio je 1850. Mijat Sabljar, umirovljeni vojnik i ljubitelj starina. Pronađeno je II tumula u kojima su, uz manji broj predmeta, bili pokopani spaljeni ostatci pokojnika. U starijoj literaturi često su se zbog karakterističnoga načina pokopa povezivali s tzv. panonsko-noričkim tipom tumula i bili su datirani u antičko doba (Špoljar 2014: 77–146).

U Svetom Križu kraj Marije Gorice 1987. otkriveno je halštatsko naselje, s triju strana okruženo prirodnim strminama, dok je sa sjeverne, pristupačnije strane, bilo opasano dvama redovima zemljanih bedema. Istočno od naselja, na položaju Tursko groblje, otkrivena je nekropola iz istoga razdoblja, s više kosturnih grobova s različitim metalnim i keramičkim priložima. Među njima ističe se konjanički grob, koji je, osim skeleta pokojnika i konja, među ostalim sadržavao i dijelove konjske opreme (žvale, falere – ukrasne ploče), više keramičkih priloga te brončanu kacigu, koja je zbog jedinstvenosti oblika i načina izvedbe nazvana kacigom tipa Sveti križ (Cvitković i Škoberne 2003: 221–228). Kasnoj halštatskoj fazi pripadaju i ostatci naseobinskih građevina na položaju svetišta Majke Božje Gorske u Loboru (Filipec 2008a: 58).

Kelti, nositelji keltsko-latenske kulture, indoeuropski su narod koji je živio na području sjeverno od Marne, od južne i srednje Francuske sve do gornje Rajne i Bavarske. Počevši od V. st. pr. Kr. keltskim migracijama iz matičnih oblasti zahvaćena su geografska prostranstva od Britanije do južne Rusije. Na taj je način keltsko-latenska kultura preplavila Europu, uhvatila čvrste korijene na tlu autohtonih halštatskih kultura te, zahvaljujući novim socijalnim odnosima, novim pojavama u religiji, umjetnosti i gospodarstvu, označila početak protohistorijskoga razdoblja.

Potkraj IV. st. pr. Kr. keltsko pleme Tauriska naselilo je, među ostalim, i područje Hrvatskoga zagorja, gdje je na strateški važnim položajima podizalo naselja utvrđena zemljanim nasipima. U tome je razdoblju gradina u Loboru dobila sadašnji oblik. Podijeljena je na dva dijela, pri čemu je sjeverozapadni dio bio posebno utvrđen velikim zemljanim bedemom, povrh kojega se nalazila drvena palisada. Sjeverna strana bila je posebno utvrđena jer je bila najteže branjena. S njezine je vanjske strane bio iskopan i opkop. Ispred crkve Majke Božje Gorske otkopani su ostatci velike i prostrane građevine koja je izgrađena na prijelazu iz stare u novu eru (Filipec 2008a: 58).

Uključivanjem toga prostora u sastav Rimskoga Carstva u I. st. pr. Kr. započinje razdoblje antike.

3. Zaključak

Prvi tragovi naseljenosti na području Hrvatskoga zagorja potječu iz paleolitika. Najstarije su kamene izradvine, datirane u stariji paleolitik, iz Punikvi kraj Ivanca, a na

Hušnjakovu brijegu u Krapini i u špilji Vindiji kraj Donje Voće otkriveni su ostatci vrste *Homo neanderthalensis* iz srednjega paleolitika. Velika pećina jedno je od rijetkih nalazišta u Europi u kojemu se pojavljuje kontinuiran redosljed naslaga s paleolitičkim materijalnim kulturama s mnoštvom kamenih izrađevina, sve od moustériena do mezolitika. Najslabije poznato prapovijesno razdoblje u Zagorju jest neolitik. Iako postoje mnogobrojni slučajni nalazi kamenoga oruđa i oružja, jedino istraživanja na području Budinščine upućuju na moguće postojanje sojeničkoga naselja iz toga razdoblja. Za poznavanje naseljenosti u eneolitiku osobito su važni lokaliteti lasinjske kulture u Cerju Tužnom i Cerju Novom. Eneolitičkom razdoblju pripada i regionalni tip retz-gajarske kulture koji je ime dobio po naselju Višnjici nedaleko od špilje Velike pećine, nalazišta s lijepim primjercima inkrustirane keramike. Kraj ranoga i srednje brončano doba obilježeni su nalazištima skupine s litzenskom keramikom (Vindija, Velika pećina, Pavlova pećina, svetište Majke Božje Gorske u Loboru). Kasno brončano doba obilježila je kultura polja sa žarama kojoj pripadaju bogate ostave s oružjem, oruđem i nakitom nađene u Budinščini, Donjoj Poljani, Kamenjoj Gorici, Miljani, Pokojcu i Nemškom gradecu u Topličici te Podrutama. Po njihovoj brojnosti i geografskoj rasprostranjenosti može se zaključiti da je jedno od središta intenzivnije metalurške djelatnosti bio i prostor toga dijela Hrvatske. Istomu razdoblju pripadaju i mnoge visinske utvrde poput Židovskoga grada u Krapinskoj Podgori, Kuklja u Donjoj Višnjici, Želimora kraj Bednje, Gradinovca kraj Zlatara, Staroga grada u Krapini, Kamenoga Vrha – Gaveznica, Židovine kraj Zlatara, Kamenjaka u Donjoj Stubici, Lonje – Matušina kraj Novoga Marofa i dr., koje, uz ostave, svjedoče o nemirnu vremenu s čestim ratovima. Starijem željeznom dobu pripadaju ostatci arhitekture i različitih keramičkih i metalnih predmeta, otkriveni u svetištu Majke Božje Gorske u Loboru. Istom razdoblju pripadaju i ostatci naselja i nekropola u Svetom Križu Brdovečkom. Potkraj IV. i početkom III. st. pr. Kr. keltsko pleme Tauriska naselilo se, među ostalim, na područje Hrvatskoga zagorja, gdje je na strateški važnim položajima podizalo naselja utvrđena zemljanim nasipima. Jedno od takvih naselja nalazilo se i na mjestu svetišta Majke Božje Gorske u Loboru. Tijekom III. do I. st. pr. Kr. keltsko-latenska kultura utjecala je i na autohtone kulture, pa je domaće stanovništvo malo-pomalo prihvatilo njezino naslijeđe, koje je obilježilo mlade željezno doba.

LITERATURA

- Cvitković, Ivan i Škoberne, Želimir:** »The find of an equestrian grave of iron age at Sv. Križ Brdovečki (Croatia)«. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 33(2003) 2, str. 221–228.
- Dimitrijević, Stojan:** »Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji«. *Opuscula archaeologica*, 5(1961), str. 5–85.
- Dimitrijević, Stojan:** »Lasinjska kultura«, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*. Sarajevo 1979., str. 137–183.

- Filipec**, Krešimir: »Zaštitno arheološko iskopavanje kod svetišta Majke Božje Gorske u Loboru«. *Obavijesti Hrvatskoga arheološkog društva*, 31(1999) 1, str. 88–93.
- Filipec**, Krešimir: *Lobor, Majka Božja Gorska* (katalog izložbe). Gornja Stubica 2002.
- Filipec**, Krešimir: *Arheološko-povijesni vodič po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru*. Zagreb 2008a.
- Filipec**, Krešimir: »Arheološka nalazišta i nalazi na području grada Zlatara«. *Hrvatsko zagorje*, 14(2008b) 1–2, str. 7–19.
- Gorjanović-Kramberger**, Dragutin: »Paleolitički ostaci čovjeka i njegovih suvremenika iz diluvija u Krapini«. *Ljetopis JAZU*, 1899., 14, str. 90–98.
- Gorjanović-Kramberger**, Dragutin: »Der diluviale Mensch von Krapina in Kroatien, ein Beitrag zur Paläoanthropologie«, u: *Studien über die Entwicklungsmechanik des Primatenskelletes*, II. Wiesbaden 1906., str. 59–277.
- Higham**, Tom, **Ramsey Bronk**, Christopher, **Karavanić**, Ivor, **Smith**, Fred H., **Trinkaus**, Erik: »Revised direct radiocarbon dating of the Vindija G1 Upper Paleolithic Neandertals«. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 103(2006) 3, str. 553–557.
- Hirc**, Dragutin: »Dvije nove špilje u Hrvatskoj«. *Narodne novine*, 55(1889) 8.
- Hirc**, Dragutin: *Prirodni zemljopis Hrvatske*. Zagreb 1905.
- Janković**, Ivor: »Neandertalci«. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 21(2004), str. 177–196.
- Karavanić**, Ivor: »Vindija«, u: *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*. Zagreb 2006.
- Karavanić**, Ivor i **Janković**, Ivor: »Srednji i rani gornji paleolitik u Hrvatskoj«. *Opuscula archaeologica*, 30(2006), str. 21–54.
- Klaić**, Vjekoslav: »Krapinski gradovi i predaje o njima«. *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 10(1908–09), str. 1–82.
- Klemenc**, Josip: *Archaeologische karte von Jugoslavien. Blatt Rogatec*. Zagreb 1939.
- Ljubić**, Šime: »Arheološke crtrice«. *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 2(1880) 4, str. 110–120.
- Ljubić**, Šime: »Terramara u Hrvatskoj«. *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 7(1885) 4, str. 97–98.
- Ljubić**, Šime: »O napredku arheološke znanosti u našoj hrvatskoj zemlji«. *Rad JAZU*, 1886., 80, str. 148–164.
- Malez**, Mirko: »Mačkova špilja u Velikoj Sutinskoj«. *Naše planine*, 3(1951) 4–5, str. 118–129.
- Malez**, Mirko: »Nalazišta fosilnih hominida u Hrvatskoj«. *Geološki vjesnik*, 18(1965), str. 309–324.
- Malez**, Mirko: »Paleolit Velike pećine na Ravnoj gori u sjeverozapadnoj Hrvatskoj«. *Arheološki radovi i rasprave JAZU*, 1967a, 4–5, str. 7–67.
- Malez**, Mirko: »Paleolitska nalazišta Hrvatske«. *Arheološki vestnik*, 18(1967b), str. 255–284.
- Malez**, Mirko: »Noviji rezultati istraživanja paleolitika u Velikoj pećini, Veternici i Šandaljki«. *Arheološki radovi i rasprave JAZU*, 1974, 7, str. 7–44.
- Malez**, Mirko: »Novija istraživanja paleolitika u Hrvatskom zagorju«, u: *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj* (zbornik radova). Zagreb 1978., str. 9–69.
- Pavišić**, Ivančica: »Prilog poznavanju neolitika i eneolitika u Hrvatskom zagorju«. *Prilozi Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu*, 7(1990), str. 5–12.
- Pavišić**, Ivančica: »Kasnobrončanodobno naselje Špičak u Bojačnom: prilog poznavanju ruške grupe«, u: *Ptujski arheološki zbornik*. Ptuj 1993., str. 171–188.
- Pavišić**, Ivančica: »Arheološka svjedočanstva o prošlosti Stubice i okolice«. *Hrvatsko zagorje*, 13(2007) 3–4, str. 8–24.
- Pavišić**, Ivančica: »Gradina Špičak u Bojačnom: prilog poznavanju visinskih naselja u Hrvatskom zagorju«. *Histria Antiqua*, 2011., 20, str. 135–144.
- Radovčić**, Jakov: *Gorjanović-Kramberger i krapinski pračovjek*. Zagreb 1988.

- Registar arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske.** Varaždin 1997.
- Rink, Jack W., Schwarcz, Henry, Smith, Fred H., Radovčić, Jakov:** »ESR ages for Krapina Hominids«. *Nature*, 378(1995) 6552, str. 24.
- Simek, Jan F., Smith, Fred H.:** »Chronological Changes in Stone Tool Assemblages from Krapina (Croatia)«. *Journal of Human Evolution*, 32(1997), str. 561–575.
- Smith, Fred H.:** »A fossil hominid frontal from Velika Pećina (Croatia) and a consideration of Upper Pleistocene Hominids from Yugoslavia«. *American Journal of Physical Anthropology*, 44(1976), str. 127–134.
- Smith, Fred H., Trinkaus, Erik, Pettit, Paul B., Karavanić, Ivor, Paunović, Maja:** »Direct radiocarbon dates for Vindija G1 and Velika Pećina Late Pleistocene hominid remains«. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 96(1999), str. 12281–12286.
- Szabo, Gjuro:** »Izvjestaj o radu zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u godini 1911«. *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 12(1912), str. 201–259.
- Szabo, Gjuro:** »Spomenici kotara Krapina i Zlatar«. *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 13(1913–14), str. 103–204.
- Šimek, Marina:** »Prostor varaždinske regije od neolita do rimskog doba«, u: *Varaždinski zbornik 1181–1991* (zbornik radova). Varaždin 1983., str. 145–166.
- Šimek, Marina:** »Rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja i konzervatorskih zahvata na području Varaždinske županije«. *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 1998., 10–11, str. 455–475.
- Šimek, Marina:** »Lonja – Matušini: antičko visinsko utvrđeno naselje«, u: *Arheologija varaždinskog kraja i srednjeg Podravlja*. Zagreb–Varaždin 2012., str. 163–170.
- Šošić, Rajna i Kalafatić, Hrvoje:** »Prva sezona istraživanja lokaliteta Pavlova pećina«. *Opuscula archaeologica*, 28(2004), str. 203–206.
- Špoljar, Davor:** »Prapovijesna nekropola pod tumulima Podstenje na Maloj gori kod Radoboja«. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 47(2014), str. 77–146.
- Tomičić, Željko:** »Prostor hrvatskog kajkavskog izričaja u svjetlosti arheoloških vrela«, u: *Kajkaviana Croatica: hrvatska kajkavska riječ* (katalog izložbe). Zagreb 1996., str. 439–460.
- Vinski-Gasparini, Ksenija:** *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. Zadar 1973.
- Vuković, Stjepan:** »Istraživanje prehistorijskog nalazišta u spilji Vindiji kod Voće«, u: *Spomenica Varaždinskog muzeja 1925–1935*. Varaždin 1935., str. 73–80.
- Vuković, Stjepan:** »Prehistorijsko nalazište spilje Vindije«. *Historijski zbornik*, 2(1949), str. 243–249.
- Vuković, Stjepan:** »Ostaci neolitičkih nalazišta Draguševac i Krčac«. *Peristil*, 1(1954), str. 135–141.
- Vuković, Stjepan:** »Vrpčasta keramika spilje Vindije«. *Arheološki vestnik*, 8(1957a) 1, str. 32–47.
- Vuković, Stjepan:** »Tragovi spiljskog medvjeda i kulture ljudi paleolitske dobe na teritoriju Varaždinskih Toplica«. *Arheološki vestnik*, 8(1957b) 2, str. 119–129.
- Vuković, Stjepan:** »Istraživanje paleolitskog lokaliteta spilja Vilenica u godini 1962«. *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin*, 2–3(1962–63a), str. 5–22.
- Vuković, Stjepan:** »Paleolitska kamena industrija nalazišta Punikve kod Ivanca«. *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin*, 2–3(1962–63b), str. 23–30.
- Vogel, Johann Carl, Waterbolk, Harm Tjalling:** »Groningen radiocarbon dates X.«. *Radiocarbon*, 14(1972), str. 6–110.

MATERIAL TRACES OF PREHISTORIC CULTURES IN THE AREA OF HRVATSKO ZAGORJE

Ozana Martinčić

The Miroslav Krleža Institute of Lexicography, Zagreb

ABSTRACT: This paper gives an overview of the main sites and notions in the study of prehistory in the area of Hrvatsko Zagorje. The oldest stone artefacts, dated to the Lower Paleolithic, were discovered in Punikve near Ivanec, while the remains of *Homo neanderthalensis* from the Middle Paleolithic were discovered on Hušnjakov Brijeg in Krapina and in the Vindija cave. Although there were numerous accidental discoveries of stone tools and weapons from the Neolithic Period, only research in the area of Budinščina points to the possible existence of a Neolithic lake-dwelling settlement. For insights into the population of the Chalcolithic settlements of the Lasinja culture in the area of Cerje Tužno and Cerje Novo, as well as ceramics finds of the Višnjica type of the Retz-Gajary culture. The end of the Early Bronze Age and the Middle Bronze Age were characterized with sites where Litzen ceramics were discovered (Vindija, Velika Pećina, and others). The Late Bronze Age was characterized by the Urnfield culture with rich hoards of weapons, tools and jewellery. Many high-altitude forts date from this period, such as Židovski Grad, Kukelj, Želimor, Stari Grad in Krapina, and others. Architectural remains as well as different ceramic and metal artefacts discovered in Sveti Križ and the Our Lady of Gora shrine in Lobor belong to the Iron Age.

Keywords: *Hrvatsko Zagorje; prehistory; Paleolithic; Chalcolithic; the Bronze Age; the Iron Age*

Članci su dostupni pod licencijom Creative Commons: Imenovanje-Nekomercijalno (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Sadržaj smijete umnožavati, distribuirati, priopćavati javnosti i prerađivati ga, uz obvezno navođenje autorstva, te ga koristiti samo u nekomercijalne svrhe.